

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم انسانی

بررسی رابطه‌ی بین عقل و دین از دیدگاه ابن سینا و غزالی

نگارش

بهمن غلامی پور

استاد راهنما: دکتر رضا اکبری

استاد مشاور: دکتر عین اله خادمی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته الهیات (فلسفه و حکمت اسلامی)

دیماه ۱۳۹۱

باسمه تعالی

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب بهمن غلامی پور متعهد می‌شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است، مطابق مقررات ارجاع در فهرست منابع و مأخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه - رساله قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارایه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط رانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه تربیت مدرس شهید رجایی می باشد

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضاء

تقدیم به

به تمام آزاد مردانی که،
نیک می‌اندیشند و عقل و منطق را پیشه‌ی خود نموده و جزء رضای الهی و پیشرفت و سعادت
جامعه‌ی بشری هدفی ندارند.

روح پاک پدرم که،
عالمانه به من آموخت تا چگونه در عرصه‌ی زندگی ایستادگی را تجربه کنم.

مادرم،
آن که آفتاب مهرش در آستانه‌ی قلبم همچنان پا برجاست و هرگز غروب نخواهد کرد.

همسرم،
اسطوره‌ی زندگی‌ام، پناه خستگی‌ام و امید بودنم.

و تقدیم به استاد عزیز جناب آقای دکتر رضا اکبری که در راستای این پایان نامه زحمت بسیاری
کشیدند.

سپاسگزاری

پروردگارا، تو را سپاس می‌گوییم برای همه الطاف بیکرانی که در تمام مراحل زندگی، از آن هنگام که قدم در عرصه هستی نهادم تا کنون که به یاری تو به این مرحله رسیدم.

با تواضع و فروتنی هر چه تمام‌تر از استاد گرانمایه و فرزانه، جناب آقای دکتر رضا اکبری که با سعه صدر و راهنمای‌های گران‌قدرشان در مراحل تدوین این پژوهش پشتیبان و یاور بنده بودند کمال تقدیر و تشکر را دارم.

همچنین از استاد عزیز و ارزشمند جناب آقای دکتر عین‌اله خادمی نیز به خاطر مشاوره‌های ارزشمندشان در تدوین هر چه بهتر این پژوهش، سپاسگزاری می‌نمایم.

در پایان از خانواده‌ام؛ همسر، خواهران و برادران که در طول دوره تحصیل همراه و پشتیبانم بودند کمال تقدیر و تشکر را دارم و از خداوند منان برای همه این عزیزان طول عمر با عزت و موفقیت روزافزون را خواستارم.

چکیده

ابن سینا و غزالی تأثیرات بسزایی در شکل‌گیری تفکر و اندیشه‌ی اسلامی در مسئله رابطه‌ی عقل و دین داشته‌اند. ابن سینا به طور مستقیم وارد مبحث ارتباط بین عقل و دین نشده و لذا لازم است برای یافتن اندیشه‌ی وی در این زمینه توجیه‌های عقلانی را که وی برای اصول دین ارائه نموده بررسی کنیم. همچنین گرچه غزالی در برخی از آثار خود از رابطه‌ی بین عقل و دین سخن گفته اما برای انجام مقایسه‌ی بهتر، در این پایان‌نامه ابتدا نظرات وی در مورد اصول دین آورده شده و سپس برخی از نظرات وی در مورد معقولیت گزاره‌های دینی بیان شده است. ابن سینا با این که سعی در عقلانی کردن گزاره‌های اساسی دین داشته اما به ناتوانی عقل در تبیین برخی از اصول دین اعتراف می‌کند. وی این ناتوانی را به علت وجود نقص در قوه‌ی عاقله‌ی انسان نمی‌داند بلکه آن را به واسطه‌ی اشتغال انسان به اموری می‌داند که مانع رسیدن انسان به مراتب عالی‌هی کمال هستند. غزالی نیز با وجود این که معتقد است عقل توانایی فهم برخی از مسائل دین را ندارد اما نقش عقل را در دریافت حقایق دینی می‌پذیرد و از عقل به عنوان حاکمی که هرگز معزول نمی‌شود یاد می‌کند. بنابراین می‌توان تشابه دیدگاه آن‌ها را در اعتراف به ناتوانی عقل در فهم برخی از مسائل دینی دانست. اختلاف دیدگاه این دو در نوع نگاهی‌ست که به این ناتوانی داشته‌اند. ابن سینا معتقد است اگر عقل از موانع مادی عبور کند و به مراتب عالی‌هی برسد می‌تواند با وحی که جلوه‌ای از مراتب اصلی هستی است رابطه‌ی عینی داشته باشد اما غزالی بر عکس این سینا معتقد است حتی اگر عقل بتواند به مراتب عالی‌هی تعقل برسد باز هم از فهم حقیقت همه‌ی مسائل دین عاجز است.

کلید واژه: عقل، دین، عقل عملی، عقل نظری، ابن سینا، غزالی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول کلیات تحقیق

2	1-1-مقدمه
3	2-1-طرح مسئله و بیان سوالات اساسی تحقیق
4	3-1-اهداف پژوهش
5	4-1-حیطه تحقیق
5	4-1- ضرورت و اهمیت تحقیق
5	5-1-روش تحقیق
6	6-1- مشکلات و محدودیت‌های تحقیق
6	7-1-پیشینه تحقیق
6	1-7-1-مقاله‌ها
7	2-7-1-پایان‌نامه‌ها
7	3-7-1-کتاب‌ها
7	8-1-ایضاح مفاهیم محوری تحقیق
8	1-8-1-عقل
9	2-8-1-دین
10	9-1-پیشینه‌ی مسئله
11	1-9-1-اهل حدیث
12	2-9-1-فقها

فهرست مطالب

- 12-3-9-1 متکلمان.....
- 13-4-9-1 فلاسفه.....
- 14-1-4-9-1 کندی.....
- 14-2-4-9-1 فارابی.....

فصل دوم رابطه عقل و دین از دیدگاه ابن سینا

- 17-1-2-واژه شناسی اصطلاحات عقل و دین در فلسفه ابن سینا.....
- 18-1-1-2 اصطلاح شناسی عقل از دیدگاه ابن سینا.....
- 19-1-1-1-2 عقل نظری و عملی.....
- 21-2-1-1-2 مراتب عقل نظری.....
- 22-2-1-2 اصطلاح شناسی دین از دیدگاه ابن سینا.....
- 24-2-2- رویکرد عقلانی ابن سینا به باورهای اساسی دین.....
- 24-1-2-2 خدا شناسی از دیدگاه ابن سینا.....
- 24-1-1-2-2 براهین اثبات وجود واجب الوجود.....
- 25-1-1-1-2-2 برهان طرف و وسط.....
- 25-2-1-1-2-2 برهان صدیقین.....
- 27-2-1-2-2 اثبات یکانگی واجب الوجود.....
- 28-1-2-1-2-2 استدلال اول.....
- 28-2-2-1-2-2 استدلال دوم.....
- 29-3-1-2-2 اوصاف الهی از دیدگاه ابن سینا.....

فهرست مطالب

- 30..... 1-3-1-2-2-انواع صفت
- 32..... 2-3-1-2-2-نسبت میان ذات و صفات الهی
- 33..... 3-3-1-2-2-رابطه صفات با یکدیگر
- 35..... 4-1-2-2-تحلیل جایگاه عقل در اندیشه‌ی ابن سینا در باب خدا شناسی
- 37..... 2-2-2-2-نبوت از دیدگاه ابن سینا
- 37..... 1-2-2-2-امکان نبوت
- 37..... 1-1-2-2-2-رسیدن به مرتبه‌ی عقل قدسی
- 39..... 2-1-2-2-2-قوت یافتن قوه‌ی متخیله و آگاه شدن از اخبار و حوادث آینده
- 40..... 3-1-2-2-2-تأثیر بر عناصر و موجودات دیگر
- 42..... 4-1-2-2-2-ویژگی‌های مربوط به مقام رسالت نبی
- 43..... 2-2-2-2-2-ضرورت نبوت
- 44..... 1-2-2-2-2-ضرورت وجود دین از بعد اجتماعی
- 45..... 2-2-2-2-2-نقش عبادات در حفاظت از دین
- 47..... 3-2-2-2-تحلیل جایگاه عقل در اندیشه‌ی ابن سینا در باب نبوت
- 49..... 3-2-2-معاد ابن سینا
- 49..... 1-3-2-2-دلایل بقای نفس بعد از فنای بدن
- 51..... 2-3-2-2-اثبات معاد روحانی و مراتب نفوس انسانی بعد از مفارقت از بدن
- 58..... 3-3-2-2-ابطال تناسخ
- 59..... 4-3-2-2-جایگاه عقل در اندیشه ابن سینا در باب معاد

فهرست مطالب

61 4-2-2- ارزیابی دیدگاه ابن سینا در باب جایگاه عقل در باورهای دینی

فصل سوم رابطه عقل و دین از دیدگاه غزالی

65 1-3-1- اصطلاح شناسی واژگان از نگاه غزالی

66 3-1-1- عقل از منظر غزالی

67 3-1-1-1- کاربرد عقل از نظر غزالی

68 3-1-1-2- تقسیمات عقل

68 3-1-2-1- عقل غریزی و اکتسابی

69 3-1-2-2- عقل نظری و عملی

70 3-1-2-2-1- مراتب عقل نظری

71 3-2-1- دین از نگاه غزالی

74 3-2-3- بررسی دیدگاه غزالی در مورد گزاره‌های اساسی دین

74 3-2-1- خداشناسی از نگاه غزالی

74 3-1-1-2- اثبات خداوند

75 3-1-1-2- دلایل عقلی

76 3-1-1-2- دلایل غیر عقلی

76 3-2-1-2- خداوند و حدوث عالم

78 3-1-2-3- علم خداوند به جزئیات

80 3-4-1-2- جایگاه عقل در باورهای خداشناسی از دیدگاه غزالی

81 3-2-2- نبوت از نگاه غزالی

فهرست مطالب

- 81 1-2-2-3- حقیقت نبوت
- 83 2-2-2-3- امکان شناخت نبوت و چگونگی اثبات آن
- 84 3-2-2-3- معجزه از نظر غزالی
- 86 4-2-2-3- دلیل بر ضرورت نبوت
- 86 5-2-2-3- نبوت اکتسابی
- 88 6-2-2-3- جایگاه عقل در باب نبوت از دیدگاه غزالی
- 89 3-2-3- معاد از دیدگاه غزالی
- 89 1-3-2-3- معتقدان معاد
- 90 2-3-2-3- اثبات معاد
- 91 3-3-2-3- انواع معاد
- 91 1-3-3-2-3- معاد جسمانی
- 93 2-3-3-2-3- معاد روحانی
- 94 4-3-2-3- جایگاه عقل در باب معاد از دیدگاه غزالی
- 95 3-3- ارزیابی معقولیت گزاره‌های دینی از نگاه غزالی
- 95 1-3-3- غزالی و ایمان‌گرایی
- 99 2-3-3- غزالی و عقل‌گرایی
- 105 4-3- بررسی اظهار نظرهای متفاوت غزالی
- 105 1-4-3- تحولات فکری غزالی
- 107 2-4-3- دسته‌بندی انسان‌ها

فهرست مطالب

فصل چهارم مقایسه‌ی دیدگاه‌ها

111 عقل	1-4
113 مبانی دینی	2-4
113 خداشناسی	1-2-4
114 چگونگی اتصاف ذات باری تعالی به اوصاف الهی	1-1-2-4
114 ازلیت عالم	2-1-2-4
115 علم خداوند به جزئیات	3-1-2-4
116 نبوت	2-2-4
116 ضرورت نبوت	1-2-2-4
117 امکان شناخت نبوت	2-2-2-4
117 کیفیت ارتباط با وحی	4-2-2-4
118 معاد	3-2-4
118 دسته‌بندی انسان‌ها	3-4
121 فصل پنجم نتیجه‌گیری	
124 منابع و مأخذ	

فصل اول

کلیات تحقیق

1-1- مقدمه

مسئله‌ی عقل و دین و رابطه‌ی بین این دو عمری به درازای تاریخ اندیشه‌ی بشری دارد این مسئله از زمان‌های قدیم تاکنون باعث تنازعات بسیاری در میان اندیشمندان بشری شده است. برخی با تأکید بر دین و دین محوری سعی در تخطئه‌ی امور عقلانی داشته و برخی نیز با تکیه بر این که عقل انسانی معیار همه چیز است انسان را از امور دینی و وحیانی بی‌نیاز دانسته‌اند این درگیری در قرون معاصر و با رواج روش تجربی در علوم که سبب بی‌اعتمادی اندیشمندان و جامعه‌ی بشری به دیگر طرق معرفت مخصوصاً طریق دینی شده است، وارد مرحله‌ی تازه‌ای شد. تا جایی که برخی از مکاتب جدید چون مارکسیسم دین را خرافه‌ای دانسته‌اند که ظالمان و مستکبران برای سیطره بر قشر ضعیف و فقیر جامعه‌ی انسانی درست کرده‌اند.

در این میان به نظر می‌رسد واکاوی نظرات اندیشمندان گذشته می‌تواند ما را در یافتن حقیقت موضوع یاری نماید به همین سبب در این نوشتار سعی کرده‌ایم با تکیه بر نظرات دو اندیشمند بزرگ جهان اسلام که هر کدام به نوعی صاحب مکتب و مشرب فکری خاصی به حساب می‌آیند چگونگی رابطه‌ی بین عقل و دین را بررسی کنیم تا شاید حقیقت واقعی این رابطه بر ما بیشتر آشکار شود از آن جا که این موضوع با این سبک و سیاقی که امروزه مورد بررسی قرار می‌گیرد در آن زمان رایج نبوده، مجبوریم برای فهم بهتر مطلب، نظرات این دو متفکر بزرگوار را با روش تحلیل محتوایی به سبک و سیاق امروزی نزدیک‌تر کنیم.

این رساله در پنج فصل تنظیم شده است؛ فصل اول شامل کلیاتی از پژوهش (طرح مسئله، اهداف، سؤالات و ...)، در فصل دوم به رابطه‌ی عقل و دین از دیدگاه ابن سینا می‌پردازیم و در فصول بعدی به ترتیب؛ رابطه عقل و دین از دیدگاه غزالی، بیان متشابهات و اختلاف بین دیدگاه‌های ابن سینا و غزالی در باب عقل و دین و نتیجه‌گیری بررسی می‌شود که در طی تحقیق به طور مفصل به توضیح و تحلیل آن‌ها می‌پردازیم.

1-2- طرح مسئله و بیان سؤالات اساسی تحقیق

بشر در آغاز برخورد با عالم هستی به واسطه‌ی داشتن ذهنی کنجکاو و جستجوگر خود را در مقابل سؤالات و پرسش‌های بسیاری یافت، سؤالاتی از قبیل: مبدأ و مقصد عالم هستی کجاست؟ خالق آن کیست؟ هدف و غایت آن چیست؟ ذهن انسان جستجوگر را وادار می‌کرد تا در پی یافتن ابزار مناسبی برای پاسخگویی به این سؤالات باشد. وی در ابتدا با نیرویی که در درون خود یافته بود (نیروی عقل) سعی کرد پاسخ قابل قبولی برای این گونه سؤالات بیابد. نظریه‌ی اعداد فیثاغورث، آتش هراقلیطوس و نظریه‌ی مثل افلاطون نمونه‌ای از تلاش‌های عقلانی بی‌شمار بشر برای پاسخ‌گویی به این سؤالات به حساب می‌آید اما با ظهور دین که به واسطه‌ی اتصال به عالم ملکوت منبعی مافوق عقل بشری به حساب می‌آمد افق‌های تازه‌ای از عالم هستی در فراروی بشریت نمایان گردید که جواب‌های تازه‌ای به سؤالات بنیادین بشر از عالم هستی در اختیار او قرار داد. و از طرفی دیگر ظهور دین به عنوان یک منبع معرفتی در کنار عقل بشری سؤالات جدیدی برای انسان به وجود آورد:

- آیا انسان می‌تواند از عقل و دین به عنوان دو منبع مکمل برای رسیدن به پاسخ سؤالات خود از عالم هستی یاری و مدد بگیرد؟ یا نه این که انسان برای یافتن پاسخ سؤالاتش فقط باید بر یکی از این دو منبع تکیه کند؟ در این صورت آن منبع عقل خواهد بود یا دین؟

در مقابل این سؤالات برخی دین‌مداران و خداگرایان بر کافی بودن دین برای حل مشکلات بشری تأکید کردند و معتقد شدند که به کارگیری عقل در حوزه‌ی مسائل دینی کاری نادرست و ناپسند است، برخی هم مانند عقل‌گرایان افراطی با تکیه بر قدرت تعقل بشری، انسان را در یافتن جواب برای سؤالات اساسی خود از دین و کلام وحیانی بی‌نیاز دانستند اما گروهی دیگر برخلاف دو گروه قبل که راه افراط و تفریط را پیش گرفته بودند بر مدار وسط حرکت کردند و نظری ما بین این دو را انتخاب نمودند این گروه با تأکید بر توانایی و قابل اعتماد بودن عقل اذعان داشتند که برخی از مسائل وجود دارند که خارج از حیطه‌ی قدرت تعقل بشری می‌باشند و برای دستیابی به آن‌ها راهی جز یاری گرفتن از دین و کلام وحیانی وجود ندارد. لذا از منظر این گروه از دین و عقل به عنوان دو منبع مکمل و هماهنگ یاد می‌شود که هیچ کدام از آن دو بی‌اهمیت و بی‌هوده نیست؛

در این بین بررسی نظر و اندیشه دو اندیشمند بزرگ مسلمان ابن سینا و غزالی در باب این مسئله (رابطه‌ی علم و دین) با توجه به شخصیت والای علمی این دو چهره‌ی برجسته کلام و فلسفه‌ی اسلامی که تأثیر بسزایی در اندیشه و تفکر اندیشمندان پس از خود داشته‌اند می‌تواند نسل امروزی را در یافتن رأی و نظر صحیح در این زمینه یاری نماید.

ابن سینا اگرچه فیلسوفی عقل‌گرا به شمار می‌رود اما به اصول اسلامی سخت پایبند بوده و عمق علاقه‌ی دینی ایشان علاوه بر تفسیر آیات قران در آثار فلسفی‌اش نیز آشکار است، وی در هر جا کوشیده تا نظرات مختلف فلسفی را با طرز نگرش اسلامی سازگار کند در واقع آن چه باعث شد فلسفه‌ی ابن سینا در جهان شرق و غرب از شهرت و نفوذ بسزایی برخوردار شود سعی وافر او در وفق

دادن افکار فلسفی خود با تعالیم قرآنی بود همین عامل باعث شده که فلسفه‌ی ابن سینا به عنوان پخته‌ترین و کامل‌ترین بیان فلسفی در جهان اسلام در آید و حتی تا عصر جدید افکار مسلمانان را تحت سلطه‌ی خود قرار دهد.

ابن سینا اگر چه در آثار خود به طور مشخص و آشکار در مورد رابطه‌ی بین عقل و دین سخنی به میان نیاورده است اما بسیاری از اصول دین را به نحو استدلال عقلی تبیین کرده است وی معتقد است عقل انسانی اگر از شواغل مادی گذر کند می‌تواند مراتب مادون عقل نظری را پشت سر گذاشته و به مرتبه‌ای برسد که تمام صور معقوله‌ی موجود در عقل فعال را به صورت مستقیم و حضوری ادراک کند لذا بر این اساس می‌توان گفت از نظر ایشان اگر عقل انسانی به مرتبه‌ی عقل قدسی که بالاترین مرتبه‌ی تعقل انسانی و خاص انبیاست برسد هیچ گونه اختلاف بالذاتی بین او و دین دیده نمی‌شود و حل تناقضات ظاهری ما بین این دو (عقل و دین) امری ممکن و معقول به نظر می‌رسد.

غزالی متکلمی دین مدار است که از وی به عنوان پرچم دار مخالفت با فلسفه در جهان اسلام یاد می‌شود وی بر فلسفه‌ی رایج زمان خود مخصوصاً فلسفه‌ی ابن سینا و فارابی یورش می‌برد و عقل فلسفی را شایسته‌ی تأمل و تعمق در دین نمی‌داند اما در عین حال در برخی از آثار خود از عقل به عنوان حاکمی که هرگز معزول نمی‌شود یاد می‌کند و آن را برای ورود به حیطة‌ی دین مداری لازم و ضروری می‌داند ایشان با وجود این که اثبات شرع را از طریق عقل مقدور می‌داند اما نقش عقل در دستیابی به معرفت حقیقی را فقط راهنمایی و داوری در معارف و آموزه‌های دینی می‌داند با این وجود نباید غزالی را به صرف یورش به فلسفه مشاء و نگارش کتاب معروف تهافت الفلاسفه مخالف تعقل و عقل ورزی دانست بلکه با توجه به ابعاد اندیشه‌ی وی که بر اهمیت خرد ورزی تأکید دارد می‌توان سخنان وی را در باب مخالفت با تعقل به نوعی تفسیر کرد. تا نظر حقیقی و واقعی وی در مورد رابطه‌ی عقل و دین نمایان می‌گردد لذا این نوشتار بر آن است تا با تحلیل و تبیین دیدگاه‌های ابن سینا و غزالی در باب مسئله‌ی رابطه‌ی بین عقل و دین به این سولات پاسخ گوید.

1- قلمرو و گستره عقل و دین از نظر ابن سینا و غزالی چیست؟

2- نقش عقل در فهم مبانی دینی از نظر ابن سینا و غزالی چیست؟

3- آیا تعارض بین عقل و دین از نظر این دو اندیشمند حل شدنی است؟

4- تشابهات و اختلافات دیدگاه‌های ابن سینا و غزالی در مبحث رابطه عقل و دین چیست؟

1-3- اهداف پژوهش

1- بیان گستره و قلمرو عقل و دین از دیدگاه ابن سینا و غزالی؛

2- تعیین نقش عقل در فهم مبانی دینی از نظر ابن سینا و غزالی؛

3- آشکار نمودن نحوه‌ی رفع تعارض ظاهری عقل و دین از سوی دو دانشمند بزرگ مسلمان؛ ابن

سینا

و غزالی؛

- 4- بیان تشابهات و اختلافات دیدگاه‌های ابن سینا و غزالی در رابطه بین عقل و دین؛
- 5- واکاوی یکی از مهم‌ترین مسائل کلام جدید و فلسفه دین از نظر ابن دو اندیشمند؛
- 6- بازسازی نظرات سنتی به زبان جدید به جهت هم سخنی با فیلسوفان معاصر و متکلمان جدید در عرصه‌ی رابطه‌ی عقل و دین؛

1-4- حیطه‌ی تحقیق

از آن جا که عقل و دین دارای ابعاد و تقسیمات مختلفی هستند برای حفظ حدود مطالعاتی و افزایش اعتبار روایی پژوهش، در تحقیق پیش رو، رابطه‌ی عقل و دین با محوریت عقل نظری و اصول عقاید بررسی می‌گردد.

1-5- ضرورت و اهمیت تحقیق

سازگاری یا عدم سازگاری بین عقل و دین تأثیر زیادی بر نحوه عقل ورزی یا علم‌گرایی از یک سو و دین ورزی و ایمان‌گرایی از سوی دیگر خواهد داشت، این بحث علاوه بر آثار و پیامدهای نظری و اعتقادی بنیادین تأثیر چشم‌گیری بر زندگی و رفتار فردی و جمعی دارد. طرح این مسئله که هر کدام از مسائل و دستورات دینی باید دارای یک پشتوانه عقلی و منطقی باشند در نزد دین داران می‌تواند تأثیر شگرفی در میزان اعتقاد و عمل آنان به دستورات و آموزه‌های دینی داشته باشد، مخصوصاً برای طرفداران دین مبین اسلام که در کتاب آسمانیشان؛ یعنی قرآن کریم تأکید بسیاری بر تعقل و عقل‌ورزی شده است، لذا بررسی رابطه بین عقل و دین و همچنین تبیین میزان تأثیر هر کدام از این دو در رساندن انسان به قله‌های معرفت حقیقی می‌تواند برای هر انسان مؤمن و حقیقت‌جویی مهم و با اهمیت باشد و در این عرصه بازخوانی نظریات ابن دو اندیشمند بزرگ اسلامی یعنی غزالی و ابن سینا جایگاه بسیار رفیعی دارد و این جایگاه هنگامی به خوبی فهم می‌شود که به میزان تأثیر گذاری هر یک از این دو اندیشمند بر اندیشمندان بعد از خود توجه نمائیم.

1-6- روش تحقیق

در این نوشتار از روش توصیفی و تحلیل محتوایی استفاده شده است که با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و جستجوی رایانه‌ای، مدارک و مطالب مورد نظر تهیه تا با شناخت دیدگاه ابن سینا و غزالی در مورد رابطه عقل و دین به توصیف و تحلیل نظر این دو و سپس مقایسه‌ی دیدگاه‌های آنها در این مورد بپردازیم تا بتوان به سؤالات مطرح شده پاسخ داد.

1-7- مشکلات و محدودیت‌های پژوهش

- تحولات روحی، سیاسی و اجتماعی که در طول حیات غزالی رخ داده، سبب شده که نگاشته‌های او در آثار مختلفش دارای تعارضات درونی زیادی با یکدیگر باشند، همین امر فراهم آوردن مجموعه‌ای هماهنگ از اندیشه او را با مشکل توأمان می‌کند علاوه بر این انتساب کتب و رسائل بسیاری به وی و عدم دستیابی به کتب اصلی غزالی بر مشکلات تحقیق در مورد اندیشه‌ی وی می‌افزاید؛

- از طرف دیگر در آثار و تألیفات ابن سینا مطلبی که به طور آشکار بر چگونگی رابطه‌ی بین عقل و دین دلالت کند مشاهده نمی‌شود لذا یافتن نظر وی در مورد رابطه‌ی عقل و دین مستلزم بررسی نظریات وی در باب گزاره‌های دینی است که در لابه لای سایر نظریات فلسفی وی بیان شده به همین دلیل یافتن نظر حقیقی وی در مورد این موضوع نیازمند تحلیل سایر مبانی فلسفی وی نیز می‌باشد.

- نگارنده در طی نگارش این نوشتار با محدودیت‌های دیگری از جمله دشوار بودن دسترسی به تمام منابع (پایان نامه، کتب و مقالات)؛ محدودیت زمانی جهت تحویل رساله؛ کمبود وقت به جهت اشتغالات روزمره و پیشامدهای پیش بینی نشده روبه رو بوده است.

1-8- پیشینه تحقیق

در زمینه‌ی تحقیق مورد نظر با توجه به اهمیت و همچنین سابقه طولانی مبحث مورد تحقیق، کتاب-ها و مقالات زیادی موجود است اما هر یک از آن‌ها به یکی از ابعاد این تحقیق توجه کرده‌اند، برخی به غزالی و برخی به ابن سینا پرداخته‌اند و در این میان آثاری نیز یافت می‌شود که به صورت عام این مسئله را بررسی کرده‌اند لذا این تحقیق که به طور جامع موضوع مورد بحث را بررسی می‌کند تحقیقی نو و جدید محسوب می‌شود، در این جا به برخی از این منابع در سه قالب زیر اشاره می‌شود:

1-8-1- مقاله‌ها

- زاهدی، محمد صادق (1390)، قلمرو دین در آرای غزالی و ابن سینا، پژوهش نامه فلسفه دین، سال نهم، شماره اول؛

- حسین زاده، محمد. (1387). امکان دست یابی به معرفت عقلی در حوزه دین، معرفت فلسفی سال ششم، شماره اول، ص 81-68

--فنائی، هادی، حکومت نبوی در حکمت سینوی (نیاز بشر به دین از دیدگاه ابن سینا)، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم، سال دهم شماره چهارم. 4

--فنائی، اشکوری. (1388). جایگاه عقل و وحی در هندسه معرفتی بشری، معرفت فلسفی، سال ششم، ش چهارم، ص 37-66.

- ملازاده، محمد هادی، وحی از نظر فارابی و ابن سینا، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم، سال دهم شماره چهارم.

1-8-2- پایان نامه

--نعمتی، احمد. (1379). رابطه علم و دین، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ازاد واحد سبزواری (استاد راهنما محمد فاضل (یزدی مطلق) استاد مشاور میر هادی موسوی نیا.

-قربانی، صدیقه. (1381). هماهنگی عقل و وحی از دیدگاه امام محمد غزالی و بن رشد، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، استاد راهنما قاسم کاکایی، استاد مشاور محمد فاضل (یزدی مطلق)

-جعفر زاده، حسین. (1382). علم و دین، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، استاد راهنما پرویز ضیاء شهبانی، استاد مشاور محمد کاظم علمی.

-جعفری ندوشن، شهاب (1383)، معقولیت قضایای دینی از نظر غزالی، دانشگاه امام صادق (ع)، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی، استاد راهنما بیوک علی زاده.

-اژدر، علی رضا (1386)، رابطه دین و فلسفه از دیدگاه غزالی و بن رشد، پایان نامه دکتری رشته فلسفه اسلامی، دانشگاه امام جعفر صادق (ع)، اساتید راهنما بیوک علی زاده و حسین هوشنگی.

1-8-3- کتابها

-ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (1370). منطق و معرفت در نظر غزالی، انتشارات امیرکبیر.

-سعادت، رضا، نزاع میان فلسفه و دین از غزالی تا ابن رشد تا طوسی و خواجه زاده، ترجمه غلامرضا کاشی.

-اکبریان، رضا (1386)، مناسبات دین و فلسفه در جهان اسلام، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

1-9- ایضاح مفاهیم محوری تحقیق

در هر پژوهش علمی و فلسفی باید مفاهیم اصلی و اساسی تحقیق را تبیین کرد تا ضمن روشن شدن مقصود و غرض نگارنده از به کار بردن آنها در تحقیق از غرق شدن مخاطبان در مغالطه‌های لفظی و معنوی جلوگیری شود لذا به همین منظور معانی مختلف واژه‌های عقل و دین که محوری‌ترین مفاهیم این تحقیق به حساب می‌آیند را در این بخش می‌آوریم.

1-9-1- عقل

معنی لغوی عقل: عقل در لغت معانی مختلفی دارد نهی، امساک، حبس، جلوگیری، تعقل و تدبیر، فهم اشیاء از جمله معانی هستند که در کتب مختلف لغت برای عقل به کار رفته است. عقل در کتب لغت هم در معنای حدسی-مصدری به کار رفته است که در این صورت این معانی را برای آن ذکر کرده‌اند: بستن زانوی شتر با زانو بند، بند زدن بر دست و پای کسی، باز داشت و توقیف کردن کسی زود فهم بودن، پرداخت دیه و خون بها، دریافت و ادراک کردن چیزی، پنا بردن و پناه گرفتن.

و هم در معنی اسمی و غیر مصدری به کار رفته است که در این صورت معنی خرد، اندیشه و دیه و خون بها را برای آن ذکر کرده‌اند (ملک اف، 1389، ص. 36).

معنی اصطلاحی عقل: عقل در اصطلاح، در معانی مختلفی به کار برده شده است و هر کدام از گروه-ها و علمای علوم مختلف معنی خاصی از آن را مد نظر قرار داده‌اند بنابراین عقل در اصطلاح فلاسفه با عقل در اصطلاح متکلمین، عرفا، علمای علم اخلاق، علمای علوم طبیعی تفاوت‌های زیادی دارد.¹

به طور خلاصه فلاسفه عقل را در دو معنی کلی استعمال کرده‌اند:

(الف) عقل به عنوان موجودی مجرد که از نظر ذات و فعل مجرد از ماده و عوارض آن است: بسیاری از فیلسوفان براساس قاعده‌ی «الواحد لا یصدرُ عنه إلا واحد» و همچنین قاعده‌ی امکان اشرف وجود این نوع عقل را ثابت کرده و به تبع آن سلسله‌ای از عقول را بر آن مترتب نموده‌اند؛

(ب) عقل به عنوان یکی از قوای نفس انسانی: مطالعه‌ی روانشناسی در قوای باطنی و روانی انسان و بررسی نظرات فلاسفه درباره عقل نشان‌گر این حقیقت است که انسان خواص و افعالی خاص دارد که از حیوانات دیگر صادر نمی‌شود از میان این احوال و ویژگی‌های نفسانی مهم‌ترین خواص انسان که اصلاً جنبه‌ی مادی و بدنی ندارد تصوّر معانی کلی و استنباط مجهولات از معلومات و تفکر و استدلال است که فلاسفه آن را عقل می‌نامند. تقسیماتی که برای عقل ارائه می‌شود- نظیر تقسیم عقل به نظری و عملی- در این بخش قرار می‌گیرد

آن چه که در این رساله از معنی عقل مورد نظر است همین معنی اخیر است که آن نیز نزد هر کدام از صاحبان علم دارای تقسیمات و تعابیر مختلفی است لذا به همین منظور برای فهم بهتر معنی و مفهوم عقل از نظر ابن سینا و غزالی توضیح و تفصیل در مورد آن را به فصول دوم و سوم واگذار می‌کنیم.

برای کسب اطلاعات بیشتر به کاوش‌های عقل نظری، مهدی حائری یزدی ج دوم ص 250-235 مراجعه کنید.¹